

УДК 347.23:340.13

Бутенко С. С. – аспірант кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПИТАННЯ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ

Проаналізовано основні концептуальні підходи до визначення сутності власності як філософської категорії в контексті теорії суспільного договору. Висвітлено її вплив на суспільні відносини в життєдіяльності соціуму, зокрема принципи права, функціонування органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, а також на національну правосвідомість, рівень добробуту й благополуччя населення.

Ключові слова: власність, громадянське суспільство, суспільний договір, майно, індивід, соціум, філософія власності.

Питання власності споконвічно були важливим предметом роздумів видатних філософів, оскільки у процесі генезису суспільних відносин вони поступово посіли чільне місце в економічній, а згодом і політичній системі соціуму. Актуальність означеної тематики зумовлена особливостями становлення української філософської наукової думки з питань власності, яка донині перебуває під впливом радянської марксистської філософської доктрини, що не відповідає викликам сьогодення.

Метою статті є висвітлення впливу філософії власності на формування суспільних відносин у всіх сферах життєдіяльності соціуму, становлення засад і принципів права, функціонування органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, національну правосвідомість, рівень добробуту та благополуччя населення.

Теоретичним підґрунтям дослідження є філософсько-правові джерела європейського Середньовіччя та Нового часу, історичні пам'ятки права, праці вітчизняних та іноземних науковців у галузі економіки, права, історії, психології та культури.

Серед них слід зазначити видатних наших співвітчизників, чий дослідження присвячені історії виникнення, принципів розвитку та утвердження власності як основи економіки, права та політики демократичної держави, набули міжнародного визнання: М. Балудянський, О. Бугуцький, Є. Васьковський, С. Вільнянський, М. Гордон, О. Гуляев, С. Десницький, С. Дністрянський, М. Зібер, О. Іоффе, Л. Казанцев, В. Каразін, Б. Кістяковський, С. Ландкоф, М. Ливанов, Ю. Матвєєв, О. Огоновський, О. Підпригора, С. Подолинський, Й. Покровський, А. Прокопович-Антонський, М. Птуха, А. Самборський, Є. Слуцький, М. Туган-Барановський, Г. Цехановецький, П. Цитович, Г. Шершеневич та ін.

До кола проблем, які становлять предметне ядро філософії власності, як зазначав С. Франк, належать питання про онтологічні витоки власності, співвідношення духовної і матеріальної, речової і нематеріальної власності, духовно-етичне обґрунтування власності, співвідношення свободи і власності, місце і роль власності в житті особистості та суспільства [1]. У цьому контексті слід погодитися з Л. Тутовим, який наголошує, що філософське осмислення власності передбачає її аналіз і розгляд філософії господарства крізь призму основної онтологічної тріади «природа – людина – культура» [2, с. 138].

Однією з популярних філософських наукових теорій у галузі власності, яка на думку авторів – представників школи природного права, пояснювала причини її походження, була теорія первісного договору. На думку засновника цієї теорії – Дж. Локка, виникненню суспільної влади та держави сприяло укладання суспільного договору, згідно з яким люди погодилися взаємно поважати майнові права та зобов'язалися йому підкорятися. Зокрема, учений стверджував: «Було встановлено суспільний порядок, основою якого стала приватна власність. Вона ґрунтувалася на сутності власне людини разом із волею та рівністю» [3, с. 25].

Дещо раніше схожу ідею висловив Г. Гроцій, на думку якого держава є союзом вільних людей, укладеним задля дотримання права та загальної користі. Природному стану людини притаманна спільність майна. Таким чином, речі перейшли у приватну власність не лише завдяки акту особистої волі, а за договором [4, с. 203].

Концепцію виникнення держави як результату мовчазного договору для забезпечення недоторканності життя та власності громадян, захисту слабких і пригноблених підтримував також О. Радищев. Причому він наголошував, що народ залишає суверенітет за собою і не може погодитися на рабство – кріпацтво. Якщо ж закони держави не враховують природних прав, не ґрунтуються на свободі, справедливості, то вони недейсні [5].

Аналізуючи історію виникнення майна, Г. Гроцій також стверджував, що «як тільки спільність майна набридла, а її розподілу ще не було здійснено, усі зійшлися на тому, що кожен отримав у власність те, чим встиг заволодіти. Цицерон говорив, що кожному дозволено віддати перевагу, щоб засоби існування дісталися йому, а не іншому, оскільки це не суперечило природі («Про обов'язки», III). До того ж, «якщо все, що надійшло в користування людини, стало власністю власника, то викрадення того, що належить їй по праву, стає злочином» («Речі», XIII) [4, с. 204].

Видатний німецький філософ Г. В. Ф. Геґель також вважав, що походження власності пов'язане із взаємодією осіб під час укладання договору як способу реалізації обміну й утворення права власності, яке до цієї взаємодії ще не існувало, тобто відносив договір до опосередкованої форми власності [6, с. 99]. На думку мислителя, для власності як наявного буття особистості, недостатньо «моєї волі та внутрішнього переконання в тому, що щось має належати мені. Для цього потрібно вступити у володіння ним... Внутрішній акт моєї волі, який спонукає до думки про те, що щось є моїм, мають визнати інші» [7, с. 230]. Підстави власності, згідно з напрацюваннями філософа, «ґрунтуються на правових настановах та законах, які визначають у кожній державі сутність власності та її відмітні риси. У державах Нового часу забезпечення власності – це вісь, навколо якої обертається все законодавство і з якою так чи інакше співвідносяться здебільшого права громадян» [6, с. 108–109].

У цьому контексті Ж.-Ж. Руссо зауважував, що кожен доручає власну особистість і все своє майно верховному керівництву загальної волі, а отже, ми разом приймаємо кожного члена як невіддільну частину цілого» [8, с. 13]. На переконання М. Алексєєва, підставою для виникнення інституту власності також був первісний договір, який укладали між собою люди в

природному середовищі та в результаті якого виник організований порядок – позитивне право, суспільна влада й держава. Так само як люди домовилися між собою коритися обраній ними владі, завдяки чому виникла держава, подібним чином вони погодилися взаємно поважати спільні майнові інтереси, унаслідок чого було встановлено цивільний порядок співіснування, що ґрунтувався на приватній власності [9].

Водночас слід зазначити, що хоча договірна теорія виникнення власності й держави є досить популярною й нині, вона не має історичного підтвердження, тому суспільний договір варто розглядати не як історичний факт, а як соціальну абстракцію. Не можна заперечувати, що однією з головних причин об'єднання індивідуумів у соціум була турбота про збереження майна від зазіхань як інших членів племені чи роду, так і сусідніх племен. Однак відсутні історичні свідчення про наявність ідилічних відносин між членами додержавних людських об'єднань, де порядок підтримувався переважно силою та авторитетом вожака. Відповідно, процес виділення із загального майна племені чи роду частки, яка мала належати одному з його членів, а головне – розмір цієї частки, залежав не від добровільної згоди інших, а від того, якою реальною силою володів претендент на цю частку.

Не випадково Ж.-Ж. Руссо, підтримуючи здебільшого договірну теорію, водночас зазначав, що правителі стали сприймати державу як свою власність, а громадян – як рабів, тому задля створення правомірного державного устрою, відновлення рівності й волі треба укласти вільний суспільний договір з метою винайдення парадигми асоціації, яка б «захищала й охороняла загальною сукупною силою особистість і майно кожного учасника» [10, с. 87].

У цьому контексті слушною є позиція С. Франка, який писав: «Поряд із порядками, дійсно «свідомо» запровадженими через законодавство, ми зустрічаємо в суспільстві багато спільного, однакового, упорядкованого, що ніким не було свідомо «введено», про що ніхто ніколи не думав і до чого ніхто навмисно не прагнув. До того ж, саме ця сфера суспільного життя є основним його аспектом. Хто коли-небудь домовлявся, наприклад, про запровадження спільної для всіх членів народу мови? Звісно, цього не могло бути хоча б тому, що власне змова вже передбачає взаєморозуміння, тобто спільність мови. Усе, що

в суспільному житті має характер «загальноприйнятого», – звичаї, мода, навіть право, ціни на товари (оскільки не існує державної такси та нормування) – усе це існує без будь-яких домовленостей та угод, виникаючи «само собою»... Історія засвідчує, що і власне держава, і державна влада виникають й існують саме в такому порядку, «самі собою», а не як результат свідомої суспільної угоди» [1, с. 40].

До того ж, на нашу думку, теорія суспільного договору не враховує соціально-економічних передумов виникнення та розвитку власності, які можна розглянути на прикладі генезису суспільства часів трипільської та черняхівської культур.

На ранньому етапі розвитку цієї енеолітної культури пращури сучасних українців – автохтонне населення Трипілья – мешкало невеликими общинами. «Відсутність повіток при окремих житлах для худоби, – пише вітчизняний археолог В. Петров, – спосіб побудови селища в суцільно пов'язаному взаємно сполученому колі жител, те що ціле селище було одночасно загonom, здається, вказує, що худоба була спільною власністю цілої громади і стадо було громадським. Продукти поділялися між окремими родинами, але стадо було спільним громадським, не виключено, що в межах спільного стада окремі родинні групи, пов'язані ближчим кровним зв'язком, співжиттям і співпрацею в окремому житлі, могли мати у громадському стаді їм приналежне поголів'я, продуктами якого вони осібно користувалися, але, безперечно, громада на цьому етапі ще панувала над окремими родинними групами» [11].

У суспільній організації скотарів провідна роль належала великій патріархальній сім'ї як складовій первісної сусідської громади. Рід був підпорядкованою структурою, що регулює окремі негосподарні сфери життя, зокрема сімейно-шлюбні та ритуальні. Велика патріархальна сім'я, на думку Г. Трофанчука, містила в собі три-чотири покоління по батьковій лінії і могла налічувати до 300 членів. У такій сім'ї існувала сувора ієрархія. Головним був старший із чоловіків [12, с. 11]. «Загалом для цього етапу, – пише В. Литвин, – були притаманні три рівні суспільної організації, а саме:

- 1) мала (моногамна) сім'я, що вела окреме господарство;
- 2) община – об'єднання споріднених по чоловічій чи жіночій лінії сімей, родовий характер якої і визначався цією спорідненістю;

3) плем'я – об'єднання споріднених общин» [13, с. 17].

Поступово значною територією поширювалося відтворювальне господарство, яке остаточно довело свою перевагу над привласнювальним. Існували два господарські світи: землеробів, власністю яких була орана земля, реманент, врожай, та скотарів, яким належали пасовиська, худоба й продукти скотарства. Металеві знаряддя праці були значно ефективнішими за кам'яні або дерев'яні, однак плавлення та оброблення міді вимагали відповідних знань та вмій, наявності певного практичного досвіду, а це сприяло появі перших спеціалізованих ремісників [13, с. 18], власністю яких були засоби вироблення й оброблення металевих господарських предметів і безпосередньо виробу з металу.

Причому якщо скотарі та землероби самі споживали кінцевий продукт власної праці й реалізовували лише надлишки, то ковалі та ремісники виробляли так звані речі на продаж. Отже, активізувався як внутрішньо-племінний, так і міжплемінний обмін. Він сприяв формуванню в суспільстві нової форми власності, яка характеризувалася наявністю еквівалентної вартості, тобто предметів, які використовувались у якості мірил вартості й засобів обміну. Ними ставали найрізноманітніші предмети, які були цінними через свою рідкісність або вкладену в них працю: намиста із зубів тварин, раковини, шматки матерії, розписані орнаментом глечики тощо [14].

Однією з особливостей генезису трипільської культури також було те, що жодна з європейських розвинених землеробських енеолітичних культур не могла зрівнятися з нею за площею й темпами поширення. Під час свого найбільшого розквіту (наприкінці середнього етапу) населення на всій території трипільської культури за різними оцінками становило від 410 тис. до щонайменше 1 млн осіб. Зокрема, у Верхньому Побужжі існували справжні протомегаліси – Володимирівка (понад 100 га), Веселий Кут (150 га), Миропілля (200 га) тощо [15, с. 172]. Кожен із них мав власний усталений спосіб життя та порядок господарювання, які позначалися також на духовній культурі, ідеології, формах соціальних відносин і власності.

Звісно, мешканці поселень повинні були дотримуватися правил співіснування, які гарантували їх права, у тому числі на власність, а також визначити осіб, відповідальних за вирішення всіх поточних питань організації життя міста, так би мовити,

систем життєзабезпечення, а отже, неминучою була ієрархія вождів і «управлінців» [16, с. 59].

У цьому контексті В. Литвин зауважує, що знать, яка виокремилася за таких умов, поступово посідала панівне становище в суспільстві» [13, с. 17]. Таким чином, можна дійти висновку, що саме за часів енеоліту формуються соціально-економічні передумови виникнення та розвитку основних видів власності, що, відповідно, сприяло становленню перших людських цивілізацій.

Теорія суспільного договору тривалий час була найпопулярнішою серед філософських наукових теорій у галузі власності, однак далеко не єдиною. Її авторам і прихильникам опонували філософи та економісти, які сповідували інші теорії, зокрема про теоцентричне та антропоцентричне походження власності. Перші спиралися на доктрину, згідно з якою Бог постає абсолютним та досконалим буттям, а отже, уся власність належить Творцю, а люди, так би мовити, її «орендарі»; інші – обстоювали концепцію, за якою людина є центром Всесвіту та метою всіх подій, тобто повноправним від природи володарем усієї власності.

Із вищевикладеного випливає, що концепція суспільного договору, власне як й інші, не є досконалою та має суттєві прогалини. Водночас не можна заперечувати й те, що попри критику, ця теорія має неабияку науково-теоретичну та практичну цінність, оскільки започаткувала вчення про народний суверенітет, підконтрольність і підзвітність перед народом усіх державно-владних структур, про права людини та обов'язки держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Франк С. Л. *Духовные основы общества* / С. Л. Франк ; сост., вступ. ст. П. В. Алексеев. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
2. Королева А. В. *Проблема собственности в русской философской традиции* / А. В. Королева, А. С. Сабинаина, С. О. Лебедева // *Международный журнал экспериментального образования*. – 2014. – Вып. 6. – С. 138–139.
3. Локк Дж. *Избранные философские произведения* / Дж. Локк. – М. : Наука, 1987. – 600 с.
4. Гроций Г. *О праве войны и мира* / Г. Гроций ; под ред. С. Б. Крылова. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.

5. Радищев А. Путешествие из Петербурга в Москву / А. Радищев. – М. : Детская лит., 2013. – 249 с.
6. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; авт. вст. ст. и примеч. В. С. Нерсеянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
7. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет / Г. В. Ф. Гегель ; сост. А. В. Гулыга. – М. : Мысль, 1971. – Т. 1. – 668 с.
8. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо ; пер. с франц. А. Д. Хаютина, В. С. Алексеева-Попова. – М. : КАНОН-пресс, 1998. – 416 с.
9. Алексеев Н. Н. Собственность и социализм. Опыт обновления социально-экономической программы евразийства / Н. Н. Алексеев // Русская философия собственности (XVIII–XX вв.). – СПб. : Ганза, 1993. – С. 343–401.
10. Руссо Ж.-Ж. О причинах неравенства / Ж.-Ж. Руссо ; под ред. С. Н. Южакова. – СПб. : Типо-лито Винекс, 1907. – 166 с.
11. Домонтович В. Походження українського народу [Електронний ресурс] / В. Домонтович. – Режим доступу: <http://teatre.com.ua/lib/v-domontovych-rohodzhennja-ukrajnskogo>. – Назва з екрана.
12. Трофанчук Г. Л. Історія вчень про державу та право : навч. посіб. / Г. Л. Трофанчук. – Київ : Ун-т «Україна», 2004. – 210 с.
13. Литвин В. М. Історія України : підручник / В. М. Литвин ; ред. В. А. Смолій. – 7-ме вид., доповн. – Київ : Наук. думка, 2012. – 856 с.
14. Культура первісного суспільства [Електронний ресурс] : лекція. – Режим доступу: http://referatcentral.org.ua/culture_ethics_esthetics_load.php?id=58&startext=2. – Назва з екрана.
15. Мовша Т. Г. Актуальные проблемы истории позднетрипольского населения Днестровско-Днепровского междуречья / Т. Г. Мовша // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине : материалы I полев. семинара. – Киев, 1990. – С. 169–174.
16. Кормич Л. Історія України : підручник / Л. Кормич, В. Багацький. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – Київ : Алерта, 2006. – 412 с.

Стаття надійшла до редколегії 07.10.2016
